

ÖZNEL BİR HAK OLARAK LAIKLIK

Prof. Dr. Cem EROĞUL

Türkiye’de, laiklikle ilgili olarak bugüne dek yapılan tartışmalarda, benim görebildiğim kadarıyla, başlıca üç yaklaşım belirmiştir. Birinci yaklaşıma göre, konu, öncelikle, demokrasinin temel ilkeleri; özellikle de, **düşünce özgürlüğü** açısından ele alınmalıdır. İkinci yaklaşımda, laiklik, toplumsal çekişmeye araç olan düşüncülerden (ideolojilerden) biridir; öyleyse konu, öncelikle, **sınıf savaşı**mı açısından incelenmelidir. Üçüncü yaklaşıma göre ise, laiklik, her şeyden önce, Atatürkçü devlet ve toplum anlayışının temelidir ve sağlıklı bir biçimde değerlendirilmek isteniyorsa, öncelikle, **Atatürkçülük** açısından ele alınmalıdır.

Bu yaklaşımlardan hiçbirini gereksiz veya yararsız saymamakla birlikte ben, burada, bir dördüncü yaklaşım deneyeceğim; laikliği, tıpkı mülkiyet veya kişi güvenliği gibi, teker teker Türk yurttaşlara tanınmış **özel bir hak** olarak ele alacağım. Bunun için, öncelikle, bu hakkın, —Doç. Dr. Fazıl Sağlam’ın, son derece değerli bir yapıt olan doçentlik tezindeki* deyimleme ile— “**somut norm alanını**” saptamaya çalışacağım. Sonra da, bu alanın hangi bölümünün dokunulmaz bir **öz** oluşturduğunu, hangi bölümünün ise, **ölçülülük** ilkesine uymak koşuluyla sınırlanabileceğini kısaca araştıracağım. Son olarak da, bu alanda yapılması gereken yeni düzenlemelere, yine çok kısaca, değineceğim.

Bir hakkın somut norm alanı, Sayın Sağlam’ın deyimlemesiyle, “**hukuk dogmatigi**” ile ilgili bir konudur. Bir hukuk bilimi olan dogmatigin işlevi, pozitif hukuk düzenlemelerinin toplumsal gerçekliğin hangi yönlerini kapsadığını saptamak, başka bir deyişle, belli bir ülkede, belli bir anda, yürürlükte bulunan hukuk kurallarının somut toplumsal içeriklerini gün ışığına çıkarmaktır. Basit bir örnek vermek gerekirse, Yurttaşlar Yasası (Medeni Kanun), “nişan bozulduğunda hediyeler geri verilir” diyorsa, dogmatigin görevi, bugün Türk toplumunun içinde yaşadığı koşullarda, “nişanlılık” kurumunun, nişanın “bozulmasının” ve “hediyelerin”

* **Temel Hakların Sınırlanması ve Özü**, Ankara, SBF Yay.: 506, 1982. Bu değerli yapıttan benim çıkardığım sonuçlardan, Doç. Dr. Fazıl Sağlam’ın hiçbir biçimde sorumlu tutulamayacağımı anımsatmama, bilmem gerek var mı?

somutta hangi toplumsal anlama geldiğini saptamak ve bundan, gerekli hukuksal sonuçları çıkarmaktır. Görüldüğü gibi, hukuk dogmatizminin amacı; öznel, duygusal, kültürel, toplumsal birçok özelliği olan bir olguyu, salt pozitif hukuku ilgilendiren yönüyle kavramak, böylece de, onu, bu sınırlar içinde, bir **hukuksal olgu** durumuna getirmektir. Kısacası, hukuk dogmatizmi, pozitif hukuka somut bir içerik sağlayan hukuk bilimidir.

Hukuk dogmatizmi yaklaşımının özgün ve değerli yanı, salt biçimsel hukuk bakışı ile salt toplumbilimsel yaklaşımı birleştirmesidir. Ancak bu, 'biraz ondan, biraz bundan' biçiminde bir birleştirme değildir. Örneğin dogmatik, var olan hukuk kurallarını, bu kuralların dışında kalan birtakım toplumsal gerçeklere göre yorumlama, bunları yerine göre yumuşatma, ya da bu kuralları gerçeklere "uydurma" girişimi değildir. Dogmatik yaklaşımında, toplumsal gerçekler, belli yönleriyle, hukuk kuralları içinde zaten vardır. Pozitif düzenlemeler arasında, bu gerçekleri içermeyen, soyut hukuk kuralı yoktur. Ancak, bu gerçekler, artık toplumbilimsel gerçekler değil, hukuksal gerçeklerdir. Görüldüğü gibi, bu yaklaşımda, biraz hukukla biraz toplumsal gerçeğin karıştırılması değil, toplumsal gerçekliğin bir bölümünün, hukuksallığın yapıcı ögesi olarak tanınması (teşhis edilmesi) söz konusudur.

İşte bu yaklaşım benimsendiğinde, Türkiye'de laikliğin veya daha doğru bir anlatımla, bireysel bir hak olarak laikliğin, somut norm alanı nedir? Konumuz bir temel hak olduğuna göre, bu soruyu yanıtlayabilmek için, hukuksal gerçekliğin birinci sırasında yer alan düzenlemelere, yani Anayasa hükümlerine bakmak gerekir. Anayasa'nın, Cumhuriyet'in temel niteliklerini belirleyen 2. maddesine göre, Türkiye, laik bir devlettir. Yine aynı maddeye göre, bu devlet, Anayasa'nın başlangıcında belirtilen temel ilkelere dayanır. Başlangıç'ta, Anayasa'nın, Atatürk "inkılap ve ilkeleri" doğrultusunda anlaşılacağı hükme bağlanmıştır. Bu inkılap ve ilkelerin arasında, laikliğin temel bir yer tuttuğu herhalde tartışılmaz. Ayrıca, Başlangıç'ta, açık bir biçimde, laiklik ilkesinin gereği olarak, kutusal din duygularının devlet işlerine ve politikaya "kesinlikle" karıştırılmayacağı belirtilmiştir. Anayasa'nın 4. maddesi, laikliği, Cumhuriyet'in değiştirilmesi teklif dahi edilemeyecek nitelikleri arasına almıştır.

Bu ilkelerden çıkarılacak birinci sonuç, Türk yurttaşların; devlet, hukuk ya da genellikle toplumsal ilişkiler açısından, **laik bir çevrede yaşama** haklarının varlığıdır. Bu hak devletin; ne örgütlenmesinde, ne güttüğü siyasetlerde, ne de savunduğu düşüncülerde (ideolojilerde), herhangi bir dine dayanmamasını gerektirir. Yine bu hak, bireyi; hukukun, kültürün, sanatın, kısacası, genellikle toplumsal ilişkilerin, din esasına oturtulmasına karşı korur.

Her hak gibi, öznel laiklik hakkı da, iki kaynaktan gelen tehlikelerle karşı karşıya kalabilir. Bunlardan biri devlet, öteki de, toplumu oluşturan bireylerdir. Anayasa'nın, laiklik hakkını bu tehlikelere karşı korumak için öngördüğü düzenlemelere bakmak, bize, bu hakkın somut norm alanını saptamada, ikinci bir adım atma olanağını verecektir.

Devletin karşısında bireyin laiklik hakkı ile ilgili en önemli düzenleme, 10. maddede bulunan eşitlik hükmüdür. "Herkes, ... felsefi inanç, din, mezhep ve benzer sebeplerle ayırım gözetilmeksizin, kanun önünde eşittir." Hukuk devletinde, yasa olmayan yerde devletin işlem ve eylemi de olamayacağına göre, yurttaşın din ögesi katılmadan yasa karşısında eşit olacağına öngörülmesi, öznel laiklik hakkının temel bir güvencesini oluşturur. Örneğin, kamu hizmetine alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka, sözelimi belli bir dinden olma gibi koşulların getirilememesi, 10. maddedeki genel ilkenin doğal bir sonucudur.

Devletin bireyle ilişkilerinde laiklik hakkının somut norm alanını saptarken, Anayasa'nın 136. maddesini de göz önünde bulundurmak gerekir. Söz konusu madde, genel idare içinde, Diyanet İşleri Başkanlığı diye bir kuruluşun bulunacağını öngörmektedir. Gerçi bu kuruluş, laiklik ilkesi doğrultusunda çalışacaktır, ama yine de din işleriyle uğraşacaktır. Başka bir deyişle, Türk yurttaşın bireysel laiklik hakkının somut norm alanının içinde, vergileriyle beslediği devletin bir parçasının din işleriyle uğraşmasını, bunun için de birtakım görevlilere aylık vermesini, kabullenmek de vardır. Bu somut örnek, hukuk konularına ,soyut ilkelerden hareketle değil de, hukuk dogmatığının öngördüğü biçimde, somut hukuk düzenlemelerinden yaklaşmanın gereğini açıkça göstermektedir. Anayasa'nın bir hükmü diğerine yeğlenemeyeceğine, yani yine Doç. Dr. Sağlam'ın deyimlemesiyle, hükümlerin yorumunda Anayasa'nın tümünü göz önüne alan "pratik uyuşum" ilkesi uygulanacağına göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet yapısı içinde varlığını, bireysel laiklik hakkının somut norm alanı içinde görmek şarttır. Yani, soyut bir laiklik ilkesinin gereği, devletle dinin birbirinden tamamen ayrılmasıdır diyerek, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığını Türk yurttaşının laiklik hakkına aykırı göremeyiz. Yapılması gereken şey, Anayasa'nın, bu soyutta çelişir görünen hükümlerini bağdaştıracak bir çözümü benimsemektir. Kaldı ki, bu çözümün nasıl olacağını, Anayasa'nın kendisi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "laiklik ilkesi doğrultusunda" çalışacağını öngörmekle, göstermiştir.

Yine bireysel laiklik hakkının somut norm alanını saptamada göz önünde bulundurulması gereken bir hüküm de, Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında öngörülen zorunlu din kültürü ve ahlak dersleridir. Konuya genel ilkeler açısından bakıldığında, böyle bir eğitimin, laiklik ilkesine aykırı olduğu tartışma götürmez. Ama, tutarlı olacaksak,

buna da hukuk dogmatığı açısından yaklaşmalıyız. O zaman, birey olarak, çocuklarımızın zorunlu din kültürü ve ahlak dersine tabi tutulmalarını, bireysel laiklik hakkımızın somut norm alanı içinde kabul etmekten, ancak, bu eğitimin yine Anayasa'nın bütününden çıkan laiklikle ilgili kurallara uygun olmasını isteme hakkımızı kullanmaktan, başka çaremiz yoktur. Burada, kimi yanlış anlamaları bertaraf etmek için hemen şunu belirteyim ki, hukuk dogmatığı bir değer yargısı içermez. Anayasa'daki şu veya bu hükmü hiç beğenmeyebiliriz. Bunun kaldırılması veya değiştirilmesi için de çabalayabiliriz. Örneğin ben, bu zorunlu din derslerine bütün varlığımla karşı olduğumu defalarca belirttim. Bu yazının sonunda da, bu konuya tekrar döneceğim. Ancak, hukuku, hukuk sosyolojisi, hukuk siyaseti, vb. gibi açılardan değil, hukuk dogmatığı açısından ele alacaksak, bunlar hoşumuza gitse de, gitmese de, var olan hukuk gerçeklerinden hareket etmek zorundayız.

Bireysel laiklik hakkının, yalnızca devletten değil, ama başka bireylerden kaynaklanan tehditlere karşı korunması da, bu hakkın somut norm alanının saptanmasında, önemli bir veri kaynağıdır. Bu konuda da, pozitif hükümlere, yani öncelikle Anayasa'ya bakmak gerekir.

Bir kere Anayasa, bir bireyin hak ve özgürlüğünün, başka bir bireyin hak ve özgürlüğü ile sınırlanacağını, genel ilke olarak kabul ediyor. Hem Başlangıç'ta, topluca Türk vatandaşlarının birbirlerinin hak ve hürriyetine kesin saygı göstermeleri gerektiği belirtiliyor. Hem de 12. maddenin ikinci fıkrasında, "Temel hak ve hürriyetler, kişinin ... diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder" deniyor. Öyleyse, laiklik hakkının somut norm alanını belirleme yolunda öncelikle yapılması gereken bir şey de, bireysel laiklik hakkının, toplumun öteki bireylerinin hangi haklarıyla çatıştığını saptamaktır. Çünkü, ancak bu yapılırsa, bu çelişik hak ve özgürlüklerin arasındaki sınırı bulabiliriz. Bireysel laiklik hakkıyla çelişen öteki bireysel hak, düşünce özgürlüğünün genel koruması altında bulunduğu ölçüde, din devletini ve dine dayalı toplumu savunma hakkıdır. Türkiye'nin somut gerçeğinde, bu, şeriat isteme hakkıdır.

İlk bakışta, böyle bir haktan söz etmek garip gelebilir. Ancak, bir hukuk düzeninde düşünce özgürlüğü varsa, hukuk dogmatığının gereği, içeriği ne olursa olsun, her türlü düşüncenin özgürlük norm alanını araştırmasıdır. İçerik bakımından burada bizi ilgilendiren özgürlük, şeriatı savunma özgürlüğüdür. Çünkü, dediğim gibi, toplumsal ilişkiler düzeyinde, bireysel laiklik hakkının çeliştiği özgül hak budur. Öyleyse, bu konuda da, yine Anayasa'ya bakmamız gerekiyor. Anayasa'nın 26. maddesi, "Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla, tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir," diyor. Salt bu hükme bakıldığında, şeriatın yana olanlarla laiklikten yana olanla-

rın, eşit ölçüde düşünce özgürlüğüne sahip oldukları sonucuna varılabilir. Ancak, durum böyle değildir. Anayasa, şeriatı savunan düşünceye karşı, özgül birtakım sınırlamalar getirmiştir. Bunlar, üç kümede ele alınacaktır.

Birinci kümede, Başlangıç'ta, 2. ve 4. maddelerde bulunan ve Atatürkçülük ile laikliği, devletin ve toplumun değiştirilemez temel ilkeleri sayan hükümler yer alır. Bunlara, 14. maddenin birinci fıkrasında bulunan ve düşünce özgürlüğü dahil bütün temel hak ve özgürlükleri sınırlandıran, laiklikle ilgili şu hükmü de eklemek gerekir: "Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbiri, ... din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar."

İkinci küme, doğrudan doğruya din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 24. maddenin son fıkrasında yer alan sınırlama hükümleridir: "Kimse, devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz."

Üçüncü küme ise, düşünce özgürlüğünün, kimi zaman bir bölümünü, kimi zaman da bir uzantısını oluşturan özgül birtakım hak ve özgürlüklerde, laikliğe aykırı düşüncelerin açıklanması ve yayılması ile ilgili olarak getirilen sınırlamalardır. Bunların en önemlileri şöyle sayılabilir: Anayasa'nın 27. maddesinin ikinci fıkrasına göre, bilimi ve sanatı yayma hakkı, başka birtakım temel ilkelerin yanı sıra, laiklik ilkesinin de değiştirilmesini sağlamak amacıyla kullanılamaz. Yani örneğin bilimsel bir yapıtta bile, şeriat devletinin kurulması savunulamaz. Anayasa'nın, düşünceyi oluşturma ve açığa vurma ile ilgili öteki hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemelerinde de —eğitim ve öğrenim hakkı, basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı, basın özgürlüğü, süreli ve süresiz yayın hakkı, dernek kurma hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı, siyasal parti kurma ve partiye üye olma hakkı— laik düşünce ile şeriatçı düşünce eşit konumda değildir. Her bir hak ve özgürlüğü yorumlarken Anayasa'nın tümünü göz önünde bulundurmak gerektiğine göre, devletin ve toplumun laik olmasını öngören genel ilkeler, her özgül hakkın somut norm alanı saptanırken mutlaka hesaba katılmalıdır. Ayrıca, temeli laiklik olduğunu bildiğimiz Atatürkçülük ilkesi de, düşünce özgürlüğünün ve uzantılarının içerik bakımından sınırlandırılmasında, hukuk dogmatigi çerçevesinde, kaçınılması olanaksız bir ölçüttür.

Öznel laiklik hakkının somut norm alanını belirleme çabasında Anayasa hükümlerini böylece saptadıktan sonra, bu hakkın dokunulmaz özü-

nü de araştırmak gerekir. Benim burada kılavuz edindiğim Doç. Dr. Fazıl Sağlam'ın ışık tutucu açıklamalarına bakılırsa, her hakkın özünü belirlemek için, öncelikle, Anayasa'da o hakka ilişkin olarak getirilen **ek güvencelere** bakmak gerekir. Saptayabildiğim kadarıyla, öznel laiklik hakkıyla ilgili ek güvence hükmü, Anayasa'nın 24. maddesinin üçüncü fıkrasında düzenlenen ve aynı zamanda, din ve vicdan özgürlüğünün de özülüyle ilgili bulunan şu hükümdür: "Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz."

Bu saptama doğruysa ve sözü edilen hüküm, gerçekten de laiklik hakkının özünün bir parçasıysa, Anayasa'nın ve tabii öteki yasaların hiçbir hükmü, bu öz çizgisinin sınırını zorlayacak biçimde yorumlanamaz. Örneğin, zorunlu ders olarak öngörölmüş bulunan din kültürü ve ahlak öğretimi, hiçbir öğrenciyi belli bir ibadete sürüklemenin veya onu dini inançlarından dolayı kınamanın aracı olamaz. Yine örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hiçbir açıklaması, Sünni Müslüman olmayan yurttaşları kınayıcı veya suçlayıcı bir özellik gösteremez.

Yukarıda da belirtildiği gibi, her hak için geçerli olduğu üzere, laiklik hakkı için de iki yönden tehlike gelmesi söz konusudur. Birinci yön devlet, ikinci yön ise, toplumdaki öteki bireylerdir. Yine her hak için olduğu gibi, laiklik hakkının somut norm alanı içinde, başlıca iki bölge yer almaktadır. İç bölge, hakkın özüdür. Bu öz dokunulmazdır. Bu özün çevresinde kalan bölge ise, birtakım sınırlamalara konu olabilir. Ancak bunlar, Anayasa'nın 13. maddesinin ikinci fıkrasında belirtildiği gibi, "demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı" olmamalıdır. Demokratik düzen, her bir temel hakkın özünün mutlak olarak korunması gereğiyle yetinmez. Ayrıca, bu özün dışında kalan bölgenin de, eğer sınırlanacaksa, keyfi olmayan ölçütlerle sınırlanmasını gerektirir. Yine Doç. Dr. Fazıl Sağlam'ın belirttiğine göre, bu ölçütlerin başlıcaları: elverişlilik, gereklilik ve oranlılıktır.

Laiklik hakkına devletten yönelen ve bu hakkın somut norm alanı içinde bulunan sınırlamalar; bir, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığından, iki, zorunlu din kültürü ve ahlak derslerinden kaynaklanmaktadır. Belirtildiği gibi, bu sınırlamaların hakkın özüne dokunamaması için, kimsenin ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanmaması; bu inanç ve kanaatlerinden dolayı ne suçlanabilmesi, ne de hatta kınanabilmesi gerekir. Ama bu da yetmez. Bir de bu öz alanının dışında kalacak sınırlamaların elverişli, gerekli ve oranlı olması gerekir. Ancak somutta bu ölçütlerin kullanabilmesi, her şeyden önce, bunların amaçlarının saptanmasına bağlıdır. Laiklik hakkına getirilen sınırlamaların amaçları ne olabilir? Bu soruya yanıt bulabilmek için,

Diyanet İşleri Başkanlığı konusu ile din kültürü dersleri konusunu, ayrı ayrı ele almak gerekir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş amacı, din üzerinde devlet denetimini sağlamaktır. Görüldüğü gibi, bu yönüyle, bu kuruluş, laikliği sınırlandırıcı değil; aksine, ona ek güvenceler getirici bir işlevle ortaya çıkmıştır. Ancak, nasıl ki bir sözcüğün köken anlamını bilmek, onun bugünkü anlamını açıklamaya yetmezse; bir kuruluşun günümüzdeki işlevi, yalnızca geçmişteki işleviyle açıklanamaz. Günümüz koşullarında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın temel işlevi, dindar yurttaşların dinsel etkinliklerine yardımcı olmaktır. Şunu da hemen belirtmek gerekir ki, Türkiye somutunda dindarlık, İslam'ın Sünni mezhebine bağlılık anlamına gelmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın eski işlevinin dışına çıkıp bugünkü işlevine ulaşması, hiç kuşku yok ki, laiklik hakkına bir sınırlamadır. Ancak, bu durum, anayasal bir veridir ve yukarıda da belirtildiği gibi, somut norm alanları, soyut ilkelere hareketle belirlenemez. Öyleyse, hukuk dogmatikliğinin gereği, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığına karşı çıkmak değil; bu varlığın temeli olan hukuk düzenlemelerinde olsun, Başkanlık'ın işlemlerinde olsun, laiklik hakkına aşırı bir sınırlama getirilmemesini gözetmektir. Dolayısıyla, Başkanlık'la ilgili her somut düzenleme ile Başkanlık'ın yapacağı her somut işlem, "ölçülülük" ilkesi açısından sıkı sıkıya izlenmeli ve her birinin, kuruluşun Anayasal amacı açısından elverişli, gerekli ve oranlı olup olmadığı incelenmelidir.

Din kültürü ve ahlak derslerinin ilk ve ortaöğretimde zorunlu olmasının amacı ise, Anayasa ışığında, ancak şu olabilir: 12 Eylül 1980 öncesinde yıkılma ve bölünme eşiğine gelmiş bir toplumu (bkz. Başlangıç), bütünlleştirici olacağı varsayılan bir düşüngüsel (ideolojik) araçla kaynaştırmak. Hukuk dogmatikliğinde öznel değer yargılarına yer olmadığına göre, burada, bu amacın tartışmasına girmiyoruz. Ancak, laiklik hakkının sınırlanmasında demokratik toplumun gereklerine aykırı düşmemek için, bu derslerin, hem laiklik hakkının yukarıda kısmen belirlenen öz alanına dokunmaması, hem de, kendi amaçları açısından, elverişlilik, gereklilik ve oranlılık ölçütlerine uyması şarttır.

Hukuk dogmatikliği yaklaşımı içinde, öznel laiklik hakkı ile ilgili olarak söyleyeceklerim burada bitiyor. Ne var ki, ne hayatın kendisi, ne de yalnızca hukuk bile, dogmatikle sınırlı değildir. Bu yaklaşımın dışında kalan, hatta hukuka düpedüz aykırı olan birçok uygulamanın var olduğu bir gerçektir. Örneğin, konumuzla ilgili olarak, gerçek hayatta, ne Diyanet İşleri Başkanlığı'nın etkinliklerinin, ne de din kültürü ve ahlak derslerinin, Anayasal amaçlara uygun olarak yürütülmediği apaçık ortadadır. Hukuk dogmatikliğinin bu konuda yapabileceği bir şey yoktur. Dogmatik, hukuk bilimi açısından geçerli olan yorumu ortaya kor ve sonra

susar. Ancak, somut uygulama dogmatik yorumun gereklerine aykırı düşüyorsa, o zaman, **hukuk siyasetinin** söyleyecek bir sözü vardır demektir. Uygulamada laiklik hakkına aykırılık görüldüğüne göre, laikliği savunmayı amaç edinmiş bir hukuk siyaseti, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş amacına döndürülmesini ya da kaldırılmasını ve din kültürü ve ahlak derslerinin zorunlu olmaktan çıkarılmasını savunmaktan geri duramaz.

Laiklik hakkına tehlikenin ikinci kaynağı, belirtildiği gibi, öteki bireylerdir. Yine yukarıda belirtildiği gibi, laiklik hakkını bu bireylere karşı korumanın kaçınılmaz yolu, şeriatçı düşüncenin türlü özgürlüklerini kısıtlamaktır. Anayasa'ya bu amaçla konmuş bulunan hükümler, daha önce anımsatıldı. Ancak, bilindiği üzere, Ceza Yasası'nda da bu konuda hükümler vardır. Bunların toplandığı 163. madde, özellikle son zamanlarda, sıcak tartışmalara konu olmuştur. 163. maddeye hukuk dogmatikliği açısından bakıldığında, buradaki düzenlemelerin, Anayasa'daki laiklik ilkesinin tutarlı bir sonucu olduğu görülür. Çünkü, yasaklanan eylemlerde, hep, "devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa, dini esas ve inançlara uydurmak" amacı aranıyor. Böyle bir amacın ise, gerçekleşmesi durumunda, bireylerin laiklik hakkını ortadan kaldıracağı açıktır.

Ne var ki, tıpkı Diyanet İşleri Başkanlığı ve din kültürü dersleri konularında olduğu gibi, uygulama, çok zaman, hukuk dogmatikliğinin gereklerine sırt çevirmektedir. Örneğin, birinin çıkıp "ben laikliğe karşıyım" demesi, kovuşturma konusu yapılabilmektedir. Bu durumda, hukuk siyaseti açısından, 163. maddenin **kaldırılması değil**, ama yeniden düzenlenmesi gereği doğmaktadır. Böyle bir düzenlemeye gidilmezse, laiklik ilkesinin sırtına, şeriatçı yurttaşların düşünce özgürlüğüne gereksiz ve oransız bir sınırlama getirmenin vebali yüklenir. Kanımca, zaten sürekli olarak saldırıya uğrayan laiklik hakkımızın sırtına, kendi somut norm alanının dışında kalan hukuk dışı uygulamaların sorumluluğunun yüklenmesine göz yummak, akıllı bir hukuk siyasetinin harcı olmamak gerekir.